

# У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51) «9/10+1690/1820»

*Олег Васюта*



## ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС СПОРУДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЦЕГЛЯНОЇ КОНСТРУКЦІЇ НА КУРГАНІ ЧОРНА МОГИЛА

*У процесі дослідження чернігівського кургану Чорна Могила у ХІХ ст. Д. Я. Самоквасовим на його верхівці була виявлена давня цегляна конструкція. Окремі сучасні дослідники пов'язують її з язичницьким обрядом поховання чи датують часом утвердження християнства у Київській Русі. У даній статті ці твердження автором спростовуються.*

**Ключові слова:** Чорна Могила, курган, Чернігів, цегляна конструкція, цегла, мурована споруда, будівля, Єлецький монастир.

Курган Чорна Могила вже давно визнаний дослідниками унікальною поховальною пам'яткою Русі дохристиянської доби. Розташований він на сучасній території міста Чернігова біля Свято-Успенського Єлецького монастиря. Вражають розміри цього кургану. Його висота сягає 11 м, довжина по колу – 125 м, а діаметр в основі становить близько 40 м. Свого часу насип також оперізував рів завширшки до 7 м. Для порівняння вкажемо, що на займаному курганом майданчику могли б разом розміститися чернігівські Спаський та Іллінський храми<sup>1</sup>. Для доби середньовіччя у Східній Європі такі розміри є рекордними. Як засвідчують відповідні розрахунки, на спорудження цієї поховальної пам'ятки було витрачено 1500 людино-днів праці<sup>2</sup>.

Довгий час знання про Чорну Могили обмежувалися тільки місцевими переказами, згідно з якими ще у ХІХ ст. даний курган називали «могилою князя Чорного»<sup>3</sup>. У зв'язку з цим наприкінці ХVІІІ ст. О. Ф. Шафонський відзначив: «Назву Чернігова по різному письменники виводять. Одні приписують це засновнику та володільному його Князю, Чорним названим, якому на честь та пам'ять за отриману над Козарами перемогу, мешканці міста Чернігова на тому місці, де він під містом похований, насипали велику могилу і назвали її чорною... Інші стверджують, що місто Чернігів від чорного лісу отримало свою назву»<sup>4</sup>. Про сам же курган у середині ХІХ ст. М.А. Маркевич указав: «За огорожею монастиря (Єлецького. – **О. В.**), зі сходу, у садку, що йому на-

1 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1949. № 11. Т. 1. С. 18. Рис. 3.

2 Щавелев А.С. Имя черниговского князя, погребённого в Черной Могиле // Фетисов А.А. Викинги. Между Скандинавией и Русью / А.А. Фетисов, А.С. Щавелев. М.: Вече, 2013. Приложение V. С. 197.

3 Маркевич М. А. Историчний та статистичний опис Чернігова. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. С. 97.

4 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. К.: Университетская типография, 1851. С. 247 – 248.

лежить, зберігся залишок давнини, який даремно силкуються пояснити; то високий курган, який вважають могильним насипом – одні над Всеволодом Святославичем Чермним (князь чернігівський і київський, помер 1212 р. – **О. В.**), інші над якимось князем сіверянським часів поганських»<sup>5</sup>.

У 1872 – 1873 рр. археологічні дослідження Чорної Могили здійснив Д.Я. Самоквасов. Під час розкопок було встановлено, що цей курган є похованням декількох людей, похованих за обрядом трупоспалення на місці. Крім того, Д.Я. Самоквасов виявив та зібрав велику колекцію різноманітних знахідок: побутові та господарські речі (рештки відер, ножі, точильні камені (один у срібній з позолотою оправі), ключі, замки, серпи, долота, пряслице, кістяні вироби), прикраси, металеві посудини (одна містила гральні кістяні «бабки» та бронзову битку, інші – кістки барана), кінську зброю, лодійні заклепки, фігурку скандинавського бога Тора, великі ритуальні ножі, зброю та військові обладунки (два мечі, шаблю, сокиру, вістря списів і стріл), два великі турячі роги-ритони зі срібним окуттям (одне являє собою складну декоративну композицію)<sup>6</sup>.

Від часу археологічного дослідження Чорної Могили минуло вже майже сто п'ятдесят років, протягом яких дана пам'ятка неодноразово привертала увагу науковців. Цей інтерес не вщухає і в наші дні. За даний період дослідниками було розглянуто досить широке коло питань, пов'язаних з Чорною Могилою, окремі з яких (реконструкція елементів обряду поховання, кількість похованих, етнічна приналежність «господаря» захоронення та ін.) залишаються дискусійними і до сьогодні<sup>7</sup>. У своїй більшості погляди науковців збігаються тільки у визначенні датування цього поховання у межах другої половини X ст. та інтерпретуванні його як князівського<sup>8</sup>.

Як засвідчують новітні доробки дослідників, дискусійності також набуло і питання датування цегляної конструкції, виявленої Д.Я. Самоквасовим у верхній частині Чорної Могили. Тут одразу відзначимо, що дана споруда тоді була розібрана, а цегла, з якої вона була побудована, до наших днів не збереглася.

Відтак з даного приводу маємо тільки опис цієї знахідки, зроблений автором розкопок: «Фундамент пам'ятника розміщувався безпосередньо під дерновим шаром центральної частини майданчика, що складає верхівку кургану, який складався з чотирьох квадратів цегли, один менший за інший, які лежали один на одному; сторона верхнього квадрата мала 2, а нижнього 4 аршини; цеглини, зв'язані міцним вапняним цементом, мали форму прямокутників 10 вершків довжини, 5 вершків ширини і біля 2 вершків товщини, з борозенками на одній стороні, повністю схожі по формі і складу з довгими червоними цеглинами, які входили до складу нижньої частини стін Чернігівського Спаського Соборного храму, заснованого князем Мстиславом Володимировичем у 1031 р. Під серединою нижнього квадрату цегли в ямі двох чвертей ширини, трьох чвертей довжини і шести чвертей глибини, над центром кургану знайдені пухкі рештки дубового стовпа, розміщеного на битій цеглі такого ж складу, як і цегла відзначеного фундаменту; цей стовп виходив на верхівку кургану через отвір у середній частині цегляного фундаменту, який мав розмір ями, з рештками дубового стовпа, відкритого під фундаментом»<sup>9</sup>.

Таким чином, як видно з даного опису, в центральній частині верхівки Чорної Могили Д.Я. Самоквасов виявив муровану конструкцію, яка складалася з чотирьох неоднакових квадратів цегли, що лежали один на одному. Найменші розміри мав верхній з них, а найбільші – нижній. У точному перерахунку на сучасні одиниці вимірювання сторони першого з них дорівнювали 142,24 см (1 аршин = 71,12 см), а останнього – 284,48 см. Ці квадрати були сформовані з червоної цегли довжиною 44,45 см (1 вершок = 4,445 см), шириною 22,22 см і товщиною близько 8,89 см. У цен-

5 Маркевич М.А. Историчний та статистичний опис Чернігова... С. 28.

6 Самоквасов Д.Я. Могильные древности северянской Черниговщины. М.: Синодальная типография, 1916. С. 4 – 36.

7 Васюта О.О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності // Сіверянський літопис. 2016. № 6. С. 3 – 18.

8 Там само ... С. 6 – 9.

9 Самоквасов Д.Я. Могильные древности северянской Черниговщины... С. 5 – 7.

тральній частині конструкції знаходився наскрізний отвір розміром 35,56x53,34 см (1 чверть = 17,78 см). Під ним розташовувалась яма таких же розмірів з рештками струхлявілого дубового стовпа. Її глибина у ґрунті дорівнювала 106,68 см. Отже, можна вважати, що ця мурована конструкція являла собою підпірну споруду для потужного дерев'яного стовпа. Причому, її побудова відбулася одночасно зі встановленням останнього. На це чітко вказує наявність уламків цегли в ямі під рештками стовпа, ідентичної тій, з якої складалася споруда.

Як можна зрозуміти з контексту опису Д.Я. Самоквасова виявленої ним на кургані цегляної конструкції, останню він вважав побудованою одночасно зі Спаським собором. Точна дата його закладання не відома, але, згідно з літописом, у 1036 р. храм було зведено на висоту близько 4 м<sup>10</sup>. Автор розкопок вказував на ідентичність цегли з кургану цеглі саме у нижній частині стін Спаського собору. Однак тут відзначимо, що Д.Я. Самоквасов явно помилився у такому ототожненні. Принаймні, важко зрозуміти, чому він його висловив, бо нижня частина стін храму складається з плінфи довжиною 25 – 28 см і товщиною 2,5 – 3 см<sup>11</sup>. Отже, як видно, цегла з Чорної Могили вже тільки за своїми розмірами значно відрізняється від останньої.

У середині ХХ ст. матеріали Чорної Могили були розглянуті Б.О. Рыбаковим, який не оминув увагою і виявлену Д.Я. Самоквасовим муровану конструкцію. З цього приводу дослідник указав, що її «співставлення з архітектурою ХІ ст. треба визнати недоречністю»<sup>12</sup>. Відзначивши особливості конструкції (наявність борозенок) та розміри цегли з кургану, Б.О. Рыбаков відніс її до ХVІІ – ХVІІІ ст. Саму ж муровану споруду на Чорній Могилі він датував кінцем ХVІІ ст.<sup>13</sup>.

Уже у наш час чергова версія з даного приводу була висунута Ю.Ю. Шевченком. Здійснення поховання у Чорній Могилі він датував рубежем Х/ХІ ст.<sup>14</sup>. Стосовно часу побудови цегляної конструкції на кургані дослідник не погодився як з Б.О. Рыбаковим, так, як виходить з контексту його роботи, і з Д.Я. Самоквасовим<sup>15</sup>. Спираючись на тезу про використання цегли з борозенками у Західній Європі вже у ІХ ст., Ю.Ю. Шевченко вважав, що мурована споруда на Чорній Могилі була іманентною частиною язичницького кургану. Відповідно, згідно з висновками дослідника, її побудова стала завершальним етапом у спорудженні Чорної Могили<sup>16</sup>. Виходячи зі свідчень Ібн-Фадлана, Ю.Ю. Шевченко висловив думку, що цегляна конструкція була використана для облаштування на вершині кургану ясеневого стовпа, який встановили на «дубовій підставці, відзначеній Д.Я. Самоквасовим»<sup>17</sup>.

Ібн-Фадлан, секретар посольства арабського халіфа, на якого у своїй версії стосовно інтерпретування мурованої споруди на Чорній Могилі посилається Ю.Ю. Шевченко, у 921 – 922 рр. відвідав Волзьку Булгарію, де став свідком похорону знатного руса. Справді, з приводу закінчення цього дійства у своїх нотатках він відзначив, що після спалення тіла померлого та спорудження на тому місці насипу на останньому була встановлена «велика дерев'яшка хадангу (білого тополю)» з написаними на ній іменами небіжчика і «царя русів»<sup>18</sup>. Отже, наявність свого часу подібної «дерев'яшки» і на Чорній Могилі є цілком припустимою. Не відкидав цього і Б.О. Рыбаков<sup>19</sup>. Однак

10 Полное собрание русских летописей: [в 43-х т.]. М.: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. Стб. 150.

11 Черненко О.Є., Іонісян О.М., Т.Г. Новик. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень // Слов'яни і Русь: археологія та історія. К.: Стародавній Світ, 2013. С. 322.

12 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова ... С. 25.

13 Там само.

14 Шевченко Ю.Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной Могилы [Электронный ресурс] / Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН: [http://www.kunstkamera.ru/files/lib/mae\\_xlvii/mae\\_xlvii\\_01.pdf](http://www.kunstkamera.ru/files/lib/mae_xlvii/mae_xlvii_01.pdf) (дата звернення 26.06.2019).

15 Там само.

16 Там само.

17 Там само.

18 Ибн-Фадлан о похоронах руса // Фетисов А.А., Щавелев А.С. Викинги. Между Скандинавией и Русью. М.: Вече, 2013. Приложение III. С.176.

19 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова ... С. 25.

пов'язувати виявлену Д.Я. Самоквасовим цегляну конструкцію зі встановленням такого стовпа після влаштування курганного насипу Чорної Могили, як ми вважаємо, не реально. Дана споруда просто не могла тут з'явитися на кілька десятків років раніше до закладання у Чернігові першої мурованої будівлі, якою став Спаський собор.

Подібне зауваження відносно висновків Ю.Ю. Шевченка також висловив і О.С. Щавелев<sup>20</sup>. Однак не підтримав він і версію Б.О. Рыбакова про час появи цегляної конструкції на Чорній Могилі. Покладаючись на спостереження Д.Я. Самоквасова, О.С. Щавелев вважає, що ця споруда підтримувала дерев'яний хрест, встановлений тут Мстиславом Володимировичем одночасно з закладанням ним Спаського собору. Стосовно причин цього дослідник зазначив: «Це був символічний акт православного освоєння священної для язичників території не так давно спорудженої Чорної Могили»<sup>21</sup>.

Якщо спиратись на аналогію ставлення людей у давнину до великих курганів у Скандинавії та Русі, то цілком ймовірно, що у ті часи для чернігівців і Чорна Могила також мала певне сакральне значення<sup>22</sup>. Наприклад, на думку Ф.О. Андрощука, великі кургани Русі, у тому числі і Чорну Могилу, слід розглядати «не тільки як поховальні пам'ятки, а й як своєрідні язичницькі храми»<sup>23</sup>. Також і О.П. Моця та А.Л. Казаков наголошують, що місце розташування Чорної Могили вказує на її сакральне значення для мешканців Чернігова, бо, на думку істориків, у дохристиянську добу поряд з даним курганом було розташоване язичницьке капище<sup>24</sup>. Стосовно цього припущення вони зазначили: «Напевне, саме тому поруч із язичницьким капищем і було поховано одного з представників місцевої родоплемінної династії, який... одночасно виконував і функції верховного жерця»<sup>25</sup>. Після хрещення Русі, як гадають дослідники, церква і влада приділили особливу увагу християнізації даного місця, наслідком чого стало заснування тут Єлецького монастиря<sup>26</sup>. Відтак, цілком реально, що після утвердження християнства у Чернігові на Чорній Могилі міг бути встановлений і дерев'яний хрест. Однак пов'язати саме з ним виявлену Д.Я. Самоквасовим цегляну конструкцію не дозволяє одна конкретна деталь.

У принципі, вже тільки той факт, що, як ми вже відзначали, цегла з нижньої частини стін Спаського собору навіть за своїми розмірами значно відрізняється від цегли з Чорної Могили, не дає можливість прийняти версію О.С. Щавелева. Однак існують і більш суттєві заперечення цьому твердженню. Як справедливо вказав Б.О. Рыбаков, головною датуючою ознакою цегли з Чорної могили є відзначена у описі Д.Я. Самоквасова наявність на останній борозенок<sup>27</sup>. У фаховій літературі таку цеглу називають ще «литовкою», пальчаткою чи жолобчастою<sup>28</sup>. На території України (Волинь) вона почала виготовлятися ще у XIII ст., але на Чернігівщині даний тип цегли з'явився тільки у XVII ст.<sup>29</sup>. Взагалі ж у місцевому будівництві остання побутувала у XVII – першій половині XVIII ст.<sup>30</sup>.

---

20 Щавелев А.С. Заметки о деталях погребения в кургане «Черная могила» // Слов'яни і Русь: археологія та історія. К.: Стародавній Світ, 2013. С. 354.

21 Там само.

22 Андрощук Ф.А. К истории обряда интронизации древнерусских князей («сидение на курганах») // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. С. 5 – 10.

23 Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). К., 1999. С. 84.

24 Моця О.П., Казаков А. Л. Давньоруський Чернігів. К.: Стародавній Світ, 2011. С. 100.

25 Там само.

26 Там само. С. 101.

27 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова ... С. 25.

28 Черненко О.Є. Слідами Миколи Макаренка: дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами 1923 та 2012 – 2014 років) // Opus mixtum. К., 2017. № 5. С. 102.

29 Черненко О.Є. Монументальна архітектура Чернігівщини XVII – XVIII ст.: методичні рекомендації для вивчення та датування мурованих споруд. Посібник. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2018. С. 40 – 41.

30 Там само ... С. 39.

Враховуючи зазначене та місце розташування кургану, появу на ньому мурованої конструкції логічно було б пов'язати з будівельними роботами, які здійснювались у Єлецькому монастирі протягом XVII – першої половини XVIII ст. Зауважив це і Б.О. Рибаків. З даного приводу він указав, що цегла з Чорної Могили подібна до тієї, з якої збудовані монастирські огорожа і дзвіниця. Згідно з визначенням дослідника, останні змуровані з цегли розміром 40x20x9 см<sup>31</sup>. Саму ж цегляну конструкцію на кургані, як уже відзначалось, Б.О. Рибаків датував кінцем XVII ст.

Монастирська мурована огорожа, яка існує і сьогодні, буда збудована наприкінці XVII ст.<sup>32</sup>. Однак, як виявляється, Б.О. Рибаків, відзначаючи подібність цегли з Чорної Могили та з монастирської огорожі, явно помилився. Остання змурована з цегли-пальчатки зовсім іншого розміру<sup>33</sup>. Стосується це і другої аналогії Б.О. Рибаків, монастирської дзвіниці, зведеної у 1670 – 1675 рр.<sup>34</sup>. Формат цегли, з якої вона збудована, також відрізняється від виявленої на кургані<sup>35</sup>. Взагалі ж, і в інших монастирських мурованих спорудах XVII – першої половини XVIII ст. подібного до останньої формату цегла не зустрічається<sup>36</sup>. Більше того, відсутня вона і у переважній більшості тогочасних чернігівських кам'яних новобудов та у перебудовах і ремонтах храмів доби Київської Русі<sup>37</sup>. Отже, прив'язати у часі появу мурованої конструкції на Чорній Могили до цих споруд не видається можливим.

Найподібніша до виявленої на кургані цегла на сьогодні була зафіксована лише у двох, принаймні наскільки нам вдалося з'ясувати, чернігівських будовах, розташованих на території Троїцько-Іллінського монастиря. Першою з них є цегляні опори мосту, який свого часу був перекинутий через яр біля Іллінської церкви. Як засвідчили дослідження їхніх решток, останні склалися з жолобчастої цегли розміром

---

31 Рыбаков Б. А. Древности Чернигова ... С. 25.

32 Віроцький В.Д. Храми Чернігова. К.: Техніка, 1998. С. 113; Бондар О.М., Сердюк Д. А. Подорож козацьким Черніговом XVII – XVIII ст. Путівник. Чернігів, 2015. С. 59.

33 Черненко О.Є., Новик Т. Г., Бондар О.М. Дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря у Чернігові // Археологічні дослідження в Україні. 2014. К.: Стародавній Світ, 2015. С. 304.

34 Бондар О.М. Подорож козацьким Черніговом XVII – XVIII ст... С. 59; Доценко А.В., Шевчик І.С. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність // Чернігівські старожитності. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. Вип. III. С. 56.

35 Інформація надана І. М. Ігнатенком.

36 Новик Т. Г. Дослідження мурованих споруд XVII ст. Єлецького монастиря м. Чернігова // Археологічні студії. К. – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. С. 318 – 323; Черненко О.Є. Дослідження Петропавлівської церкви з трапезною на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові // Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. К., 2016. С. 130 – 134; Черненко О.Є., Новик Т. Г. Будинок настоятеля Єлецького монастиря в м. Чернігові // Чернігівські старожитності. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 5 (8). С. 282 – 287; Ігнатенко І.М. Дослідження Успенського собору Єлецького монастиря у 1998 та 2002 роках // Карнабідівські читання. Чернігів: Десна-Поліграф, 2017. Вип. 1-3. С. 329; Таранущенко С.А. Кам'яниця Костянтиновича в Чернігові // Чернігівська старовина. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 145.

37 Черненко О.Є. Слідами Миколи Макаренка... С. 102, 104, 108; Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953 – 1954 гг.) // Советская Археология. 1956. № XXVI. С. 290; Черненко О. Є. Археологічні дослідження споруди Чернігівського магістрату // Чернігівські старожитності. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2008. Вип. I. С. 73 – 77; Ігнатенко І.М. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення // Чернігівські старожитності. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2. С. 191 – 192; Ігнатенко І. М. Комбінована дерев'яно-цегляна архітектура Чернігова і Чернігівщини // Карнабідівські читання. Чернігів: Десна-Поліграф, 2017. Вип. 1-3. С. 48; Адрут А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів: Чернігівський ЦНТЕІ, 2008. С. 50, 61, 67, 82, 110, 111, 127, 151; Карнабед А. А. Троїцький собор у Чернігові (за даними архітектурно-археологічних досліджень) // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Чернігів: Просвіта, 1999. С. 30 – 33; Руденко В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 218, 221, 222.

38-40x19x5-6 см<sup>38</sup>. Однак поодинокі тут також зустрічалася цегла і більшого формату – 43x21,5x7,5 см (одна знаходиться в експозиції в Іллінській церкві). Зведення самого мосту датується дослідниками кінцем XVII – початком XVIII ст.<sup>39</sup>.

Друга серед цих будов також розташована недалеко від мосту на терасі західного схилу яру навпроти Іллінської церкви. На сьогодні ця будівля не збереглася, але її рештки були виявлені та археологічно досліджені у 1992 та 2001 роках<sup>40</sup>. На основі знахідок дана споруда інтерпретується як друкарня<sup>41</sup>. Свого часу остання являла собою дерев'яний будинок з цегляною підлогою загальною площею близько 100 кв. м. Його основна частина (три кімнати) була зведена у другій половині XVII ст.<sup>42</sup>. Пізніше із заходу до неї додалися ще невеликі прибудови. Саме у них, на відміну від головних приміщень, підлога складалася з широкоформатної жолобчастої цегли розміром 40x20x8 см<sup>43</sup>. Дані прибудови дослідники датують початком XVIII ст.<sup>44</sup>.

Таким чином, виходячи з наведених аналогій, появу мурованої конструкції на Чорній Могилі також можна віднести до початку XVIII ст. На нашу думку, деякою мірою це може підтверджуватися ще однією деталлю. На «Абрисі Чернігівському» 1706 р. курган Чорна Могила зображений дуже об'ємно, фактично таким же, як і Успенський собор Єлецького монастиря. Однак на верхівці його насипу там не відображені ні мурована конструкція, ні те, для підпирання чого вона була влаштована. Отже, як ми вважаємо, це також побіжно свідчить, що останні з'явилися на кургані дещо пізніше.

На думку Б.О. Рыбакова, цегляна конструкція на Чорній Могилі являла собою підпірну споруду для влаштованої тут каплиці на стовпі<sup>45</sup>. Причину цього дослідник не пояснив. На наш же погляд, тоді на кургані з'явилася не каплиця, а було просто встановлено високий дерев'яний хрест. У даному випадку привертає увагу розповсюджений у ті часи, зокрема і на Чернігово-Сіверщині, документально зафіксований звичай. Полягав він у тому, що перед заснуванням нового поселення ініціатор цього і його майбутній господар на обраному місці спочатку встановлював дерев'яний стовп, котрий являв собою своєрідний символ власності на дану територію<sup>46</sup>. Можливо, саме від такого звичаю і набув поширення вираз «застовпити місце». Відомо, що у 1707 та 1719 рр. гетьмани І. Мазепа та І. Скоропадський підтвердили Єлецькому монастирю права власності на всі його маєтності<sup>47</sup>. Серед останніх також зазначений і «пляц при монастире ... под валом (чернігівських міських укріплень. – **О.В.**)»<sup>48</sup>. Виходячи з «Абриса Чернігівського» 1706 р., можна вважати, що дане місце являє собою територію, де якраз і розташовується Чорна Могила. Ця місцевість належала Єлецькому монастирю і в XIX ст.<sup>49</sup>. Отже, як ми гадаємо, найвірогідніше, саме піс-

38 Руденок В.Я., Кузнецов Г.А. Отчет об охранных археологических исследованиях Троицкого Ильинского пещерного монастырского комплекса в г. Чернигове Черниговской обл. Чернигов, 1988 / Науковий архів ІА НАН України. С. 11.

39 Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові ... С. 220.

40 Руденок В.Я. Нове про друкарню Чернігівського Іллінського монастиря (за результатами археологічних досліджень 2001 року) // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. Чернігів: Нова хвиля, 2002. С. 45.

41 Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові ... С. 222.

42 Руденок В.Я. Нове про друкарню Чернігівського Іллінського монастиря (за результатами археологічних досліджень 2001 року) ... С. 46.

43 Руденок В.Я., Кузнецов Г.А. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове и на прилегающей территории. Чернигов, 1993 / Науковий архів ІА НАН України. С. 10.

44 Руденок В.Я. Нове про друкарню Чернігівського Іллінського монастиря (за результатами археологічних досліджень 2001 року) ... С. 46.

45 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова ... С. 25.

46 Кулаковский П.М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). К.: Темпора, 2006. С. 322, 326.

47 Волерт Я.Л. Землеволодіння чернігівських монастирів за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1731 рр. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 532 – 533.

48 Там само... С. 533.

49 Маркевич М. А. Історичний та статистичний опис Чернігова ... С. 28.

ля одного з цих гетьманських підтверджень на кургані і був встановлений символ власності на прилеглу територію. Оскільки вона належала монастирю, то на Чорній Могилі, ймовірно, замість звичайного стовпа вкопали високий дерев'яний хрест, який і зміцнили виявленою Д. Я. Самоквасовим підпірною мурованою спорудою. До того ж, даний хрест міг виконувати функції ще і межового знаку<sup>50</sup>.

Таким чином, зауважені факти достатньо переконливо засвідчують датування виявленої Д. Я. Самоквасовим на Чорній Могилі цегляної конструкції саме початком XVIII ст. Спроби ж окремих дослідників пов'язати її з язичницьким обрядом поховання чи віднести цю споруду до часу утвердження християнства у Київській Русі, як з'ясується, не мають під собою ніяких підстав.

### Reference

Adruh, A. K. (2008). *Arkhitectura Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit.* Chernihiv, Ukraine: Chernihivskiy TsNTEI.

Androshchuk, F. O. (1999). *Normany i slov'iany u Podesenni (modeli kulturnoi vzaiemodii doby rannoho serednovichchia).* Kyiv, Ukraine: Kyivskiy un-t im. Tarasa Shevchenka.

Androshchuk, F. A. (2003). *K istorii obriada intronizatsyi drevnerusskikh kniazei («side- nie na kurhanakh»).* Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII-XI st. Chernihiv, Ukraine: Siverianska dumka, pp. 5-10.

Bondar, O. M. & Serdiuk, D. A. (2015). *Podorozh kozatskym Chernihovom XVII – XVIII st.* Putivnyk. Chernihiv, Ukraine.

Chernenko, O. Ye. (2008). *Arkheolohichni doslidzhennia sporudy Chernihivskoho mahistratu.* Chernihivski starozhytnosti, 1, pp. 73 – 77.

Chernenko, O. Ye., Ionisian, O. M., & Novyk T. H. (2013). *Chernihivskiy Spaso-Preobrazhenskiy sobor u svitli ostannikh arkheolohichnykh doslidzhen.* Sloviany i Rus: arkheolohiia ta istoriia. Kyiv, Ukraine: Starodavnii Svit, pp. 321 – 329.

Chernenko, O. Ye., Novyk, T. H., & Bondar O. M. (2015). *Doslidzhennia na terytorii Yeletskoho Sviato-Uspenskoho monastyria u Chernihovi.* Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini. 2014. Kyiv, Ukraine: Starodavnii Svit, pp. 303 – 304.

Chernenko, O. Ye. (2016). *Doslidzhennia Petropavlivskoi tserkvy z trapeznoiu na terytorii Yeletskoho Sviato-Uspenskoho monastyria v Chernihovi.* Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Kyiv, Ukraine, pp. 130 – 134.

Chernenko, O. Ye. (2017). *Slidamy Mykoly Makarenka: doslidzhennia Chernihivskoho Spaso-Preobrazhenskoho soboru (za materialamy 1923 ta 2012 – 2014 rokiv).* Opus mixtum, 5. pp. 101 – 114.

Chernenko, O. Ye. (2018). *Monumentalna arkhitectura Chernihivshchyny XVII – XVIII st.: metodychni rekomendatsii dlia vyvchennia ta datuvannia murovanykh sporud.* Posibnyk. Chernihiv: SCRIPTORIUM.

Chernenko, O. Ye., & Novyk, T. H. (2018). *Budynok nastoiatelia Yeletskoho monastyria v m. Chernihovi.* Chernihivski starozhytnosti, 5(8), pp. 282 – 287.

Dotsenko, A. V., & Shevchyk, I. S. (2010). *Chernihivskiy Yeletskiy monastyr: istoriia i diialnist.* Chernihivski starozhytnosti, 3. Chernihiv, Ukraine: Vydavets Lozovyi V. M. pp. 4 – 72.

Fetysov, A. A., & Shchhavelev, A. S. (2013). *Ybn-Fadlan o pokhoronakh rusa. Vikingi. Mezhdru Skandynaviei i Rusiu.* Moskva, Russia: Veche. (Application 3). Pp. 169 – 176.

Ihnatenko, I. M. (2015). *Sporudy Chernihivskoho Borysohlibskeho monastyria ta yikh oboronne pryznachennia.* Chernihivski starozhytnosti, 2, pp. 175 – 196.

Ihnatenko, I. M. (2017a). *Kombinovana dereviano-tsehljana arkhitectura Chernihova i Chernihivshchyny Karnabidivski chytannia, 1-3,* pp. 47 – 52.

Ihnatenko, I. M. (2017b). *Doslidzhennia Uspenskoho soboru Yeletskoho monastyria u 1998 ta 2002 rokakh.* Karnabidivski chytannia, 1-3, pp. 326 – 330.

Karnabied, A. A. (1999). *Troitskiy sobor u Chernihovi (za danyumu arkhitekturno-*

---

50 Смирнова И. М. Тайная история креста. М.: Эксмо, 2006. С. 155.

arkheolohichnykh doslidzhen). Chernihivskiy Troitsko-Illinskyi monastyr: istoriia ta suchasnist. Chernihiv, Ukraine: Prosvita, pp. 30 – 33.

Kholostenko, N. V. (1956). Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniia Piatnitskoi tzerkvi v g. Chernigove (1953 – 1954 gg.). Sovetskaia Arkheolohiia, XXVI, pp. 271 – 292.

Kulakovskiy, P. M. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618 – 1648). Kyiv, Ukraine: Tempora.

Markevych, M. A. (2010). Istorychnyi ta statystychnyi opys Chernihova. Chernihiv, Ukraine: Vydavets Lozovyi V. M.

Motsia, O. P., & Kazakov A. L. (2011). Davnoruskyi Chernihiv. Kyiv, Ukraine: Starodavni Svit.

Novyk, T. H. (2010). Doslidzhennia murovanykh sporud XVII st. Yeletskeho monastyria m. Chernihova. Arkheolohichni studii, 4. Kyiv-Chernivtsi: Zelena Bukovyna, pp. 318 – 323.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. (Ed.). (1997). (Vol. 1). Moskva, Russia: Yazyki russkoi kultury.

Rudenok, V. Ya. (2002). Nove pro drukarniu Chernihivskoho Illinskoho monastyria (za rezultatamy arkheolohichnykh doslidzhen 2001 roku). Pamiatky khrystyianskoi kultury Chernihivshchyny. Chernihiv: Nova khvyliia, pp. 44 – 47.

Rudenok, V. Ya. (2007). Arkheolohichni doslidzhennia Illinskoho monastyria u Chernihovi. Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Chernihiv, Ukraine: Desnianska pravda, pp. 211 – 223.

Rudenok, V. Ya., & Kuznetsov, G. A (1988). Otchet ob okhrannykh arkheolohicheskikh issledovaniakh Troytskogo Ilynskogo peshernogo monastyrskogo kompleksa v g. Chernigove Chernigovskoi obl. Chernigov, Ukraine: Naukovyi arkhiv IANAN Ukrainy. 133 p.

Rudenok, V. Ya., & Kuznetsov, G. A (1993). Otchet ob okhrannykh arkheologicheskikh issledovaniakh v Antoniievkykh pesherakh Troitskoho Ilynskogo monastyria v h. Chernigove i na prilegaiushchei territorii. Chernigov, Naukovyi arkhiv IANAN Ukrainy.

Rybakov, B. A. (1949). Drevnosty Chernyhova. Materialy i issledovaniia po arkheolohii SSSR, 11. (Vol. 1). Pp. 7 – 93.

Samokvasov, D. Ya. (1916). Mogyl'nye drevnosti severianskoi Chernigovshiny. Moskva, Russia: Sinodalnaia tipografiia.

Shafonskii, A. F. (1851). Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim georaficheskim i istoricheskim opysaniem Malyia Rossii, iz chastiei koiei onoi namestnichestvo sostavlieno. Kiev, Ukraine: Universitetskaia tipografiia.

Shchavelev, A. S. (2013). Zametki o detaliakh pogrebeniia v kurgane «Chernaia mogila». Sloviany i Rus: arkheolohiia ta istoriia. Kyiv, Ukraine: Starodavni Svit, pp. 353 – 355.

Shchavelev, A. S. (2013). Imia chernigovskogo kniazia, pohrebnionogo v Chernoi Mogile. Vikingi. Mezhdru Skandinaviei i Rusiu. Moskva, Russia: Veche, (Application 5). Pp. 197 – 205.

Shevchenko, Yu. Yu. (1999). Kniazna-amazonka v parnom pohrebeny Chernoi Mogily. Eliektronnaia biblioteka Muzeia antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN. Retrieved from [http://www.kunstkamera.ru/files/lib/mae\\_xlvii/mae\\_xlvii\\_01.pdf](http://www.kunstkamera.ru/files/lib/mae_xlvii/mae_xlvii_01.pdf).

Smirnova, I. M. (2006). Tainaia istoriia kresta. Moskva, Russia: Eksmo.

Taranushchenko, S. A. (1992). Kamianytsia Kostiantynovycha v Chernihovi. Chernihivska starovyna. Chernihiv, Ukrain: Siverianska dumka, pp. 143 – 146.

Vasiuta, O. O. (2016). Kurhan Chorna Mohyla v istorychnykh doslidzhenniakh mynuloho ta suchasnosti. Siverianskyi litopys, 6, pp. 3 – 18.

Virotskyi, V. D. (1998). Khramy Chernihova. Kyiv, Ukraine: Tekhnika.

Volert, Ya. L. (2007). Zemlevolodinnia chernihivskykh monastyriv za materialamy Heneralnoho slidstva pro maietnosti Chernihivskoho polku 1729 – 1731 rr. Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Chernihiv, Ukraine: Desnianska pravda, pp. 526 – 539.



**Васюта Олег Олегович** – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (м. Чернігів, вул. Іллінська, 33-а, Україна); e-mail: vasutaoleg@gmail.com

**Vasiuta Oleh Olehovych** – deputy head of the cave research and archeology department of the Chernihiv ancient national architectural and historical reserve (33-a, Illinska street, Chernihiv, Ukraine); e-mail: vasutaoleg@gmail.com

#### **AGAIN TO THE QUESTION ON THE TIME OF CONSTRUCTION AND INTERPRETATION OF THE BRICK CONSTRUCTIONS ON THE BLACK GRAVE MOUND**

*The Black Grave Mound (“Chorna Mohyla”) has long been recognized by researchers as a unique burial monument of pre-Christian times. It is located on the modern territory of Chernihiv town near the Yelets Monastery. The size of this mound is impressive. Its height reaches 11 m, length in a circle – 125 m, and the diameter at the base is about 40 m. In its time mound also girdled the moat up to 7 m wide. For the Middle Ages in Eastern Europe, such sizes are record high.*

*For a long time, all knowledge about the Black Grave was limited to local legends, according to which, in the XIX century this mound was called “the grave of Black Prince”. In 1872-1873 the archeological researches of the Black Grave were carried out by D. Ya. Samokvasov. Excavations have revealed that this mound is the burial place of several people buried in a burnt-out ceremony at the place. D. Ya. Samokvasov also discovered and collected a large collection of various finds here.*

*Since archaeological research Black Grave’s been almost one hundred and fifty years that this monument has repeatedly drawn the attention of scientists. During this period, the researchers considered a range of issues related to the Black Grave, some of which remain controversial to this day. For the most part, the views of scientists coincide only in the date of this burial in the second half of the tenth century and interpreting it as princely.*

*How to confirm the latest revision of researchers has become debatable and the issue of dating the brick structures discovered D. Y. Samokvasov at the top of the mound Black Grave. To this day, the brick from it has not been preserved, but the author of the excavations left a detailed description of the building itself and the construction material of which it consisted.*

*In the middle of the twentieth century A. B. Rybakov, having considered this issue, dated the construction at the end of the seventeenth century. Nowadays, some researchers have attempted to revise the thesis of A. B. Rybakov. For example, Yu. Yu. Shevchenko assumes that the construction of this facility is an element of the pagan burial rite, and A. S. Shchiavolev attributes it to the time of adoption of Christianity in Chernigov.*

*In this article, the author, based on the analogy of building materials from other masonry structures of the city, refutes such claims and, including also written and cartographic sources, substantiates the conclusion that the brick structure found on the mound dates from the beginning of the eighteenth century.*

**Keywords:** *Black grave, mound, Chernihiv, brick construction, brick, stone construction, building, Yelets monastery.*

**Дата подання:** 16 вересня 2019 р.